

„Egyezünk ki...”

Eörsi Istvánnal, Tamás Gáspár Miklóssal és Vitányi Ivánnal beszélget
Mihancsik Zsófia

MIHANCSIK ZSÓFIA *A Kádár-rendszerrel beszélgetve mindenekelőtt azt szeretném tudni, véleményük szerint lehetséges-e egy politikai, társadalmi rendszerrel erkölcsi ítéletet mondani, és ha igen, keletkezésének körülményeiben rejlik-e a megítélés kulcsa, ahogy ezt Eörsi István szokta gondolni, vagy az általa nyújtott lehetőségek jelentik az ítékezés szempontjait. További kérdés, hogy hogyan lehet megítélni erkölcsileg a Kádár-rendszerben tanúsított magatartásokat, amelyek a teljes együttműködéstől a teljes ellenállásig széles skálán mozogtak.*

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS A huszadik század egyáltalán nem szűkölködött olyan megfontolásra érdemes érvekben, amelyek a szabadság ellen irányultak. A politikai, polgári szabadságnak ugyanis vannak olyan következményei, amelyekkel kapcsolatban a szocialistáknak, a konzervatívoknak vagy a fasisztáknak méltányolható aggályaik voltak. Sokan féltek attól, hogy a tekintélyviszonyok szétrombolódásával az emberek irányvesztetté válnak, és hogy a tömeguralomban a társadalom intellektuális értelemben valamelyest kiemelkedőbbnek tekintett csoportjai elvesznek. Ha az ember elfogadja ezeket legalábbis vitára érdemes érveknek, akkor akár azt is mondhatja, hogy ezek felől is lehet vizsgálni, hogy helyes-e parancsuralmi rendszereket javasolni az emberiségnek gyógyírként a liberális kapitalizmus okozta bajokra. Nyilvánvalónak tetszik, hogy a Kádár-rendszer ebből a szempontból is (nagyjából mindenkinek) csalódást okozott. Csalódást okozott az utópikus kommunizmusnak, mert az ő aszketikus egyenlősítő-kolostori eszméiket az eszményi új társadalomról kétségkívül nem valósította meg, ráadásul csalódást okozott azoknak a pusztán csak tekintélyelvű embereknek, akik azért csatlakoztak a kommunista rendszerhez 1945 után, mert valóban ellenezték a szabadelvű berendezkedésnek bármilyen formáját. Nem tagadható, hogy számos korábban konzervatív beállítottságú ember, mint Szeffkú Gyula, vagy korábbi szocialista populista, mint Veres Péter, bizonyos értelemben meg-

győződésből csatlakozhatott az államszocialista rendszerhez, mert azt gondolhatta, hogy védelmet nyújt a modern fejlődés bizonyos problémáival szemben. Az ilyen emberek is csalódtak, mert a modern fejlődés elemei igenis megjelentek a Kádár-rendszerben. A Kádár-rendszer nem elégítette ki azokat sem, akik reformokra, szabadságra, pluralizmusra vágytak. Kielégített viszont nagyon sok olyan embert, aki azt képzelte, hogy logikailag lehetséges elválasztani az ember életútját – hangsúlyozom, nem az életéről beszélék – a politikai szisztémától. Az persze lehetséges, hogy az ember minden lépésben elválasztja a saját életét a közelettől vagy a közösség, a társadalom életétől, a politikától. Azt viszont szerintem nem lehet megtenni, hogy az ember egész életútját vagy élettervét attól függetlenül dolgozza ki, hogy milyen világban él. *Ahhoz senki nem elég erős, hogy ki tudja zární az életéből a kontextust.* Mégis a Kádár-rendszerben furcsa módon szinte mindenki megpróbálta ezt csinálni nagyon sokáig. Ugyanis az embereknek az uralomról való közvetlen intuitív elképzelésük a Rákosi-rendszerből származott, amely nem békén hagyta, hanem mozgósította a társadalmat. Nem semlegesíteni próbálta, hanem maga mellé állítani. A Kádár-rendszer viszont a lelkesedést, a közvetlen érzelmi, pszichológiai azonosulást és az ideológiai hit nyilvános megvallását csak ritkán és csak bizonyos pozíciókban követelte meg. Ez azt az illúziót keltette nagyon sokakban, hogy valóban szert tehetnek autonómiára, és hogy ez a stratégia egészében sikeres lehet. Hízen némi gyarapodás következett be, némi pluralizálódás. Elviselhetőbbé váltak a viszonyok.

Ez az illúzió aztán elég látványosan összeomlott. Kiderült, hogy a „békén hagyottság”, a kontextus nélküli autonómia, ha a kontextusba nincsenek beépítve garanciák arra, hogy az egyén megmaradhat autonómnak, szabadnak, „békén hagyottnak”, nem egyértelmű a szabadsággal. Végül is tehát azokat sem elégítette ki a Kádár-rendszer, akik a szabadságot csak nagyon körülírt, nagyon minimális értelemben kívánták.

De nem elégítette ki azokat az embereket sem, akiknek erőteljes, pszichológiailag is érzékelhető közösségi élményre van szükségük. Ezért aztán időnként megdőbbséget idéző ideológiai egybeolvasások voltak a Kádár-rendszerben, és olykor nagyon nehéz volt elkülöníteni a Kádár-rendszer ultrabalos, romantikus bírálatát – amely túl sok „kapitalizmust” látott benne – a narodnyik-nacionalista bírálatától –, amely a „nemzeti” közösségi érzést hiányolta a rendszerből. A frusztráció oka viszont ugyanaz volt: a kontextus diktatórikus volt, zsarnoki, ugyanakkor azonban megpróbálta magát a mindennapi léttől lehetőleg elkülöníteni, és ezért, mint mindenki egyszer elmondta már, hazugságra épült. A hazugság nem abban állt, hogy a Kádár-rendszer azt állította volna, hogy itt valamiféle utópikus közboldogság valósul meg, hanem abban, hogy elegendőnek tekintette a belenyugvást. Hosszú távon a társadalom ezt nem bírja ki. Senki nem tudja a rezignációt elegendő okként átélni ahhoz, hogy túlélje a következő pillanatot. A túléléshez valamit akarnia kell. Legalább valami olyan érzésnek kell lennie, hogy ha a pillanatot valamilyen értelemben transzcendáló, túlhaladó képzettel rendelkezik, akkor annak nekirugaszkodhat úgy, hogy evvel nem föltétlenül borítja föl a társadalom konvencióit. Mert ahhoz, hogy az ember a társadalmi konvenciókat fölborítva rugaszkodjék el a következő pillanathoz, valami különleges elszánásra van szükség, és mint tudjuk, kevesek voltak képesek erre az elszánásra, és ők sem mindig.

– *Erre azt szokták mondani, nem hagyható figyelmen kívül, hogy maga a kontextus is kontextusban létezett. Maga szerint értelmetlen relatív szabadságfogalmat használni a Kádár-rendszer megítélésében? Tehát aszerint beszélni róla, hogy saját belső és külső korlátaihoz képest mit nyújtott?*

TAMÁS Nézze, lehet, hogy nem értelmetlen, de nem minden esetben érdemes. Hát persze, a Kádár-rendszer sokkal szabadabb volt, mint a Ceausescu-rendszer, ennek folytán én például Romániából átjöttem Magyarországra. Magyarországon a közviszonyok egy magamfajta ember számára valamivel elviselhetőbbek voltak, ráadásul meg, ugye, egy kisebbségi helyzetből átjöttem egy – akkor még azt gondoltam – többségi helyzetbe. Kulturális értelemben kétségkívül ez volt a helyzet. Persze, ezek fontos dolgok, és az is nyilvánvaló, hogy ez az összehasonlítás volt a

rendszer egyik legitimációs bázisa. De én annak ellenére, hogy hajlamos vagyok minden reggel megemelni a kalapom a relatív különbségek előtt, azt gondolom, talán nem ez volt a legfontosabb legitimációs elem. Ez a rendszer két dolgot csinált egyszerre, s ezt nem lehetett elviselni. Egyrészt *az érvei önmaga mellett utilitárius jellegűek voltak*: azt mondta, hogy növeli a jólétet, létrehozza az ideális, nem „formális” demokráciát, megszünteti az elidegenedést, amivel logikai értelemben kitette magát a bírálatnak és a vitának, másrészt pedig ezeket a vitákat elfojtotta. Nem azért, mintha tudott volna olyan típusú kinyilatkoztatásra hivatkozni, amely nevében a viták elfojthatók – hanem pusztán erőszakkal. Erre a kinyilatkoztatás felől sem voltak érvek, soha. Tehát mindenki számára, aki elkezdett gondolkodni a saját szituációjáról némileg tágabb körben, mint a következő félóra teendői, világossá vált, hogy logikai értelemben irracionális az a kényszer, amely megtiltja az embernek az önálló gondolkodást a társadalom problémái fölött. Ezt szekuláris rendszerben egyszerűen nem lehet indokolni. Márpedig a szocializmus, amely végül is az ideológiai megteremtője volt ennek a rendszernek, szekuláris társadalmi terv. Még ha magába is vett rituális elemeket, amikor az elnyomás legitimálására próbálták felhasználni, az visszavonhatatlan tény maradt, hogy a szocialista rendszerek utilitárius módon próbálták igazolni az uralmukat. Tehát *ennek a rendszernek a saját természete nem tűrte azokat a korlátozásokat, amelyeket a rendszer vezetői rákényszerítettek*. Ezt nem lehetett megcsinálni. A rendszer meg is bukott.

EÖRSI ISTVÁN Én szeretnék visszatérni ahhoz a kérdéshez, hogy morálisan megítélhető-e egy rendszer. Ugy gondolom, ha a kérdés úgy hangzott volna, hogy van-e abszolút legitim morális álláspont, amelyhez képest az összes többi álláspont érvénytelen, akkor nemmel kellene felelni. Mert a morális megítélés mindig egy társadalmi környezet és egy adott személy találkozási pontján alakul ki, ezért szerintem adott időben nem végtelenül sok, de több érvényes morális válasz is elképzelhető. Noha József Attila morálját tarthatjuk abszolút elismerésre méltónak, azt mondta ugyanis, hogy „nincs alku, én hadt legyek boldog”, és ez a sinekig vezette, de azért a sinekre fekvés mint morális parancs nem kérhető számon az egész társadalomtól. Mellette a Horthy-korszakbeli Illyés Gyula erkölcsi állás-

pontja, aki úgy fogalmazott, hogy „hajlik a favágó, ha a napszámért odavág. / Kívágni magam a világból / már eszközöm vagy szolgaság”, szóval ez a ravaszabb és kevésbé konfrontáló magatartás is helyesíthető morálisan. Nos, ha egy társadalmi rendszer morális megítéléséről beszélünk, akkor arra utalok, hogy egy elagotttnak tetsző, de mégsem értelmetlen marxista tradíció a társadalmilag elfogadható és elfogadhatatlan illúziókat megkülönbözteti egymástól. Úgy hiszem, hogy 1945 után, a fasizmus és a világegés után az az illúzió, amely egész nemzedékeket áthatott mondhatni származásra és osztályhelyzetre való tekintet nélkül is, tehát hogy itt most egy igazságos világ épül fel, amelyben nem lesznek osztály-, faji, nemzeti különbségek, sem elnyomás, ez 1945-ben legalábbis világtörténelmileg jogosult illúzió volt. Az amoralitás az én megítélésem szerint ott kezdődik, amikor a valóság már elég anyagot kínál arra, hogy ezeket a reményeket a megvalósult képződménnyel összehasonlítsák, az emberek mégis vonakodnak ezt megtenni. Minthogy minden embernek mások az előfeltételei, mások az élményei és más a társadalmi környezete, semmiképp sem állítom, hogy mondjuk Rajk letartóztatásának pillanatában mindenkinek ki kellett volna ábrándulnia. De mindenképpen eljött egy idő, amikor a valóság és a róla szóló uralmi állítások ellentéte kezdett elviselhetetlenné válni. Én úgy látom, hogy Magyarországon ezzel az elviselhetetlenséggel szemben négy alapvető magatartás alakult ki – és ezt nem akarom 1956-hoz kötni, az egész korszakra próbálom meghatározni ezt a kicsit talán sematikusnak tetsző, de szerintem mégis találó négy alapmagatartást. Az egyik csoport kiábrándult, visszavonult. Ez furcsa módon olyan íróknál is végbement, akik különben mint civilek továbbra is citoyen módon politizáltak, mint mondjuk Mészöly Miklós vagy akár a hatvanas-hetvenes években Csoóri Sándor, az irodalomból viszont egyszerűen kiiktatták a politikai szempontot. Tehát magánemberként politizáltak, szépíróként úgy gondolták, hogy ez művészietlen magatartás. De nemcsak írókról beszéltek: volt egy ilyen réteg, főleg 56 után, amelyik felhagyott a politikával. A második, amelyikhez magamat is sorolom, azokból áll, akik legalábbis kezdetben nem a szocialista elvekből ábrándultak ki, és elhatározták, hogy megpróbálják a valósággal összhangba hozni a nézeteiket, pontosabban a valóságot a nézeteikkel. Meg akartuk

mutatni, hogy elképzelhető egy olyan demokratikus szocializmus, amelyben az eszmék és a valóság közt nincs szakadék.

Az amorális magatartásokat is két csoportra osztom. Ezek egymástól igen élesen elváló, habár egyes emberekben sokszor keveredő magatartások: az egyiket az öncsalás, a másikat a cinizmus jellemzi. Öncsaló az, aki az új és új tényeket, amelyek cáfolták volna az ő elképzeléseit, világtörténelmi értelemben lényegtelennek tekintette, végső soron nem relevánsaknak, vagy mint agg mesterem, Lukács György, atipikus fejlődési terméknek, amellyel szemben van egy tipikus – bár még nem realizált – szocialista modell is. És a negyedik csoport, a cinikusok azt mondták, hogy ez az uralmi rendszer ebben a geopolitikai zónában úgyis megmarad, akkor miért ne próbáljam kihasználni. Valakinek itt uralkodnia kell, miért ne én legyek az. De az öncsalás és a cinizmus mozzanatai erősen keveredtek. Amikor én vitába szálltam Vitányi Ivánnal 68 megítélésében, akkor arra a mondatára kaptam fel a vizet, hogy 68-ban néhányan úgy hitték, hogy a kádárizmusnak vannak még erkölcsi erő tartalékai, mások meg úgy látták, hogy nincsenek. Ez utóbbiakból lett később a demokratikus ellenzék, az előbbieket pedig megpróbálták belülről javítani a rendszert. Én azért háborogtam ezen a megfogalmazáson, mert az én megítélésem szerint már 56-ban és 58-ban is csak öncsaló vagy cinikus módon beszélhettek felnőtt emberek a kádárizmus erkölcsi tartalékairól. A dolog szerintem világtörténelmi értelemben lelepleződött abban a pillanatban, amikor a teljes munkásosztály bejelentette: lehet, hogy ő hatalmon van, de erről nem értesítették – és megcsinálta a munkástanács-rendszert. Ezt szétverték, a vezetőit lecsukták, s azt mondták, hogy nem ti vagytok a munkáshatalom, hanem mi. Ezt nem lehetett elfogadni. 56-tal kapcsolatban sok mindenről lehet vitatkozni, de arról nem, hogy az egész munkásosztály, úgy, ahogy van, a forradalom mellett volt, és a kádárizmus csak úgy tudott gyökeret verni – és most nem is az akasztásokról beszélek –, hogy szétverte a munkások és általában a lakosság valóban demokratikusan választott forradalmi szervezeteit. Ez volt az első ismérve ennek az uralomnak, minden egyéb másodlagos. Tehát erkölcsi tartalékról beszélni olyan rendszer esetében, amely a munkásosztály nevében szétveri a munkásosztályt, számomra elképzelhetetlen volt. Persze az emberek nem na-

gyon szeretik magukat erkölcsstelennek látni. Tehát nagy téma az, hogy miféle indokokat, mentéseket, magyarázatokat tudtak kitalálni, nemcsak az öncsalók, hanem a cinikus emberek is magatartásuk igazolására. A legkézenfekvőbb az a közismert ideológia volt, hogy még mindig jobb, ha én vagyok ott, ha én csinálom, mint ha valaki más jön, aki nálam sokkal rosszabb, tehát én a pusztá létemmel megakadályozok egy még rosszabbat. Ez nagyon jellegzetes magatartás volt, a logikája ugyanaz, amit az előbb Tamás Gazi mondott, hogy ennek a rendszernek volt egy bizonyos vonzereje mondjuk Romániából nézve. Ez a kisebb rossz logikájából fakadt, ami nagyon régi magyar tradíció: a kisebb rosszat szeretni kell.

TAMÁS Az ismert Karl Kraus-i mondást hadd idézzem az emlékezetembe: a kisebbik rossz és a nagyobbik rossz közül egyiket sem választom.

EÖRSI Bár nem ismertem az idézetet, én megpróbáltam eszerint élni, de ez elég nagy ritkaság volt. Voltak másfajta döntések is. Például amikor a hatvanas évek végén Lengyelországban megkezdődött az antiszemita hullám, akkor egy neves író és nemzethalál-specialista elkezdett járni a szovjet követésre. Egy ismerősöm megkérdezte tőle, hogy miért teszi ezt. Az illető azt válaszolta: nézd, az oroszok itt maradnak (68 őt erről győzte meg), beláthatatlan ideig, egyáltalán nem mindegy, hogy az oroszok alatt mi uralkodunk vagy a zsidók. Ez persze szélsőséges eset. De ez a „még mindig jobb, ha én, mint ha más” teljesen általános magatartás volt. Erről szerintem mondható – visszatérve a kérdés elejére – morális ítélet. Csak az embernek persze, amikor az övétől eltérő magatartásokról ítélt, végig kell gondolnia: mások, más helyzetből, más döntési mechanizmusok segítségével juthattak volna-e egyáltalán másfajta morális eredményre. Például arra, amire esetleg mi magunk jutottunk, akik ezt a fajta magatartást elítéljük.

VITÁNYI IVÁN Én arra a kérdésre, hogy megítélhető-e egy társadalmi rendszer erkölcsileg, két feleletet adok. Egyrészt azt, hogy erkölcsileg egyáltalán nem ítéltető meg. Másrészt viszont mégis folyton szükséges, hogy megítéljék és mégis folyton megítélik. Erkölcsileg azért nem lehet megítélni, mert erre csak az lenne képes, aki rendelkezik a világtörténelem fejlődésének csálhatatlan koncepciójával. Hogy közös mesterünket, Lukács Györgyöt idézzem, a világ-

történelmet a „vége felől” lehet megítélni, mint ahogy Szólón szerint a boldogságot is. A vége felől természetesen mondhatjuk azt, hogy a modern polgári fejlődés a demokrácia mellett mennyiben rejtette magában szükségszerűen az autoritarizmus bizonyos válfajait; megítélhetjük azt, mennyire volt szükséges a forradalmi terror Cromwellnél vagy Robespierre-nél. Úgy gondolom tehát, hogy a világtörténelmet elsődlegesen nem morálisan, hanem világtörténelmileg kell megítélni. Másrészt az ember számára, aki benne él a világtörténelemben vagy az adott történelemben, mégis szükséges, hogy morálisan ítéljen, mert ez a morális ítélet közvetíti számára a saját cselekedetét. Már most milyen a társadalom szerkezete a történelemhez való viszonyban megjelenő erkölcs szempontjából? Szerintem a tízmillió magyarországi állampolgárnak valóban van egy olyan csoportja, amely szükségesnek tartja a morális megítélést és ennek a közegeben mozog. Ez azonban a társadalomnak mindenképpen a kisebbsége, belőlük lesznek a forradalmárok, a politikusok, a hatalom emberei és üldözöttjei és a világ dolgain meditatáló értelmiségiek. A társadalom nagyobbik része viszont magát a történelmet nem erkölcsi oldalról ítéli meg. Ez nem jelenti azt, hogy ennek a csoportnak nincs morálja és nincs erkölcsi tartása, hogy nem ítéli meg mondjuk a rendszer vezetőit, a kormányzót, a diktátort, a főispánt, a tanácselnököket. Természetesen megítéli. De magáról a történelemtől nem ítélt, legfeljebb a saját helyzetéről ebben a történelmi kontextusban, s azt mondja, hogy őt a sors belevetette ebbe, és neki itt a maga értékei szerint kell helytállnia, de azzal, ami nem esik hatálmába, amit nem tud befolyásolni, annak a megítélésével nem foglalkozik. Úgy gondolom, hogy ebből a szempontból igencsak hiányos volt az a kategorizálás, amit **Eörsi** mondott. Ez ugyanis csak arra a társaságra vonatkozik, amely felesküdt valamilyen társadalmi haladásra, és valamilyen társadalmi rendszerre. Ezzel összefüggésben saját helyzetét, életét, tevékenységét mindig a hatalomhoz való viszonyában határozta meg, az adott hatalmat vagy igényli, vagy elveti – de ez az igen vagy nem egész létét meghatározza. A mi korosztályunk esetében ez az ideál és ez a hatalom szükségszerűen valahogy a szocializmushoz kapcsolódott, a mostani fiataloknál szükségképpen a liberalizmus vagy az általánosabb demokráciafogalom körül helyezkedik el. Felesküdték valami-

re, attól társadalmi és egyéni boldogulást egyaránt reméltek, és utána egész életükben az foglalkoztatja őket, hogy az, amire felesküdték, mennyire váltotta be az ő óhajaikat, ők hogyan kerültek ezzel szembe, mennyiben csalódtak, mennyiben fordultak el tőle, és hogy azok, akik részben az ő tevékenységük révén is vezetői helyekre kerültek személyesen vagy csoportosan, azok hogy felelnek meg ezeknek az erkölcsi ígéreteknek.

En védem azt a magatartást is, amely nem a hatalom és a haladás bináris oppozíciójából indul ki, hanem a fennállót adottnak veszi. Úgy gondolkozom, hogy bele vagyok vetve a sorsba, és a magam helyén próbálom helyállni, úgy, ahogy tudok, megtartom az erkölcsi normákat, de nem lépek túl a határokat, a falakat, megpróbálom segíteni és nem ártani másoknak. Teljesen biztos, hogy ez a társadalom többsége. A Kádár-rendszer támaszát is az a többség adta, amelyik így gondolkodott a hetvenes, nyolcvanas években, hiszen így viselkedett Horthy Miklós idején is, Ferenc József idején is, akár Tisza Kálmán, akár Deák Ferenc alatt és így a korábbi évszázadokban is. Ez bizonyos értelemben paraszti viselkedés, hiszen a magyar társadalom hagyományait tekintve még mindig erősebben paraszti, semmint egy civilizáltabb társadalom. Ezt a magatartást nap mint nap tapasztaltuk akkor, és nap mint nap tapasztaljuk most. Tehát ha ma egy széles réteg elfordul a politikától, ebben nem pusztán az van benne, hogy most éppen csalódott az X vagy Y pártban, hanem az ősi tapasztalat újul fel, amelyet az ember az idejeiben és a zsigereiben hordoz: hogy a politika az urak dolga és eleve az ördögtől való, figyeljük, figyeljük, de nem adjuk oda neki a lelkünket.

Természetesen vitatkozom azzal is, hogy Eörsi négyes osztályozásában mindösszesen egy, azaz egy magatartás vívta ki az erkölcs pálmáját, a másik három különböző mértékig eleve hibás. Szerintem az Eörsi által egyedül helyesnek kikiáltott viselkedés csupán egy „forradalmi”, de legalább a társadalmi mozgás iránt felesküdt elitnek az éthosza. Arról szól, hogyan erkölcsös a hatalmat megszerezni és megtartani. Nem lehet pusztán ennek az elitnek az éthosza oldaláról bírálni az egész társadalom erkölcsét. En változatlanul nem vagyok hajlandó eszerint ítélni sem magamról, sem másokról, nem tudom elfogadni, hogy ennek az elitnek az erkölcsét tartsam egyedül hibátlannak. Ugyanannyit ér, ha ki-

ki ahol van, teszi a magáét azért, hogy legalább azt megtartsuk, amit megtarthatunk. Ezt a magatartást semmivel sem tartom erkölcsileg elítélendőbbnek vagy hibásabbnak, mint azt, amelyet Eörsi egyedül elfogadhatónak tekint. Azt gondolom, ezeknek a különböző erkölcsi magatartásoknak el kellene fogadniuk és tolerálniuk egymást, hiszen közös rendszert alkotnak. Feltételei egymásnak. Minden olyan morális monopolizmust, amely egyetlen magatartásnak tulajdonít minden erkölcsi értéket, veszedelmesnek tartok, különösen ma.

TAMÁS Ritkán van az embernek olyan élménye, hogy végighallgat egy ilyen fejtegetést, és egyetlen árva szóval sem ért egyet belőle. Kezdem a végén. Iván, azt, hogy te a morális „abszolútizmus” kérdését szociológiailag fogod föl, én nem szeretem ugyan, de belemegyek. Tehát: az, hogy az embernek mekkora morális felelőssége van egy szerinte is nagy mértékben elfogadhatatlan rendszer működtetésében, ez a rendszer karakterétől függ. Mondok egy példát: ha Magyarországon modern államhoz méltóan kialakul a distinkció a köztisztviselői jogállás és magatartás, valamint a politikusi magatartás, jogállás és társadalmi karakter között, akkor én el tudom képzelni, hogy a számomra elfogadhatatlan MDF-kormány országlása alatt is legyenek olyan köztisztviselők, akik – mivel nem a totális rendszer mozgósítottságával működnek, hanem megtartják a maguk autonómiáját – nekem, mondjuk, barátaim. Megértjük egymást. Viszont ha a jelenlegi kurzus tekintélyuralmi rendszerré alakul, ahol a köztisztviselők, az állam által javadalmazott személyek be kell hogy álljanak egy központi akarat szolgáinak, akik nem tudják magukat többé megkülönböztetni ettől az akarattól, ugyanis azonosulniuk kell vele ahhoz, hogy a saját pozíciójukban valami jót tehessenek, akkor nem lehetünk többé cimborák. Rengeteg olyan köztisztviselőt ismerek ma, különösen sok ilyen jogász van a legkülönbözőbb minisztériumokban és főhatóságoknál, akik szakmai lelkiismeretüknek eleget téve megpróbálnak tisztességes munkát végezni, holott az olyan, szükségképpen minden jogi szabályozást felreszprő totalitárius nyomulás légkörében, amely minden állami intézményben érzékelhető ma Magyarországon, ez egyre nehezebb. Szóval a dilemma fölmerül, ha nem is olyan élesen, mint a Kádár-rendszerben, hogy egy szakember erkölcsi integritása megőrzésével tudja-e szolgálni a jelenlegi rendszert –

holott ez ma sokkal szabadabb, sokkal plurálisabb életterv-választást tesz lehetővé, mint az átkosban. Márpedig ha a morális dilemma fölmerül, akkor nem lehet nem dönteni felőle. Nem igaz, hogy az ember abban az értelemben toleráns lehet erkölcsileg, ahogyan te szeretnéd. A következő egyszerű okból: a tolerancia szociális magatartás. Mint toleráns ember azt gondolom, hogy az enyéimtől különböző erkölcsi elveket valló és erkölcsi magatartást tanúsító emberek velem egyenlő jogú állampolgárok kell hogy legyenek. Elsősorban jogi és szociális értelemben, a legkülönfélébb erkölcsi felfogások híveinek a köztársaság egyenrangú polgárainak kell lenniük – ennyiben a tolerancia abszolút követelmény a liberális számára. *De ebből nem következik, hogy azt mondjam: a társadalom többségének morális magatartása csupán azért, mert ez a többség magatartása, elfogadható.* A legélesebb morális követelmények jól összeegyeztethetők a tolerancia politikai, szociális és jogi követelményével. A tolerancia valamennyiünk számára mint állampolgárok számára kötelező, de egyáltalán nem hinném, hogy el kell fogadnom valakinek a képmutató vagy hazug magatartását, szervilizmusát, öncsalását, sekélyességét, durvaságát vagy butaságát azért, mert a tolerancia parancsát magamra nézve kötelezőnek tartom. Ezek olyan morális meg emberi nivőkülönbségek, amelyekkel kapcsolatban valamennyien szünet nélkül ítéleteket hozunk. Az, hogy ezeket az ítéleteket hogyan érvényesítjük, hogy az ember gyöngéd-e, türelmes-e, tartózkodó-e ezeknek a véleményeknek az érvényesítésekor, az nagyon fontos, de ez a civilizációnak nem morális, hanem civilizatórikus követelménye: „tegyük elviselhetővé az életet egymás számára”. Ha képtelenek vagyunk ezeknek a morális különbségeknek a létrehozására és a magunk számára való realizálására, akkor egyszerűen lemondunk ember voltunkról. A toleranciának az a foka, amely végül is azt mondja, hogy szignifikáns módon nem lehet különbséget tenni különféle erkölcsi magatartások között, s majd a történelem ítélt, ezt jelenti.

VITÁNYI Én csak azt mondtam, hogy erkölcsi szempontból nem csupán egyetlen, hanem többfajta magatartás lehet elfogadható. Más magatartások meg nem. Semmi olyat nem mondtam, hogy minden magatartást el kellene fogadni.

TAMÁS Mivel létezett rejtett morális vita a demokratikus ellenzékhez és környezetéhez tar-

tozó értelmiségiek és az *establishment*hez tartozó értelmiségiek között – holott mindkét táborban nagyon különböző emberek voltak nagyon különböző politikai elvekkel és morális magatartásokkal –, és te ma folytatod ezt a vitát, hát beszéljünk róla, én nem fogok kitérni előle. Annak idején a demokratikus ellenzék, engem is beleértve, ezt a vitát politikai okokból nem erőltette. Abból az egyszerű okból, hogy szövetségeket kívánt nyerni a reformértelmiség körében. Tehát nem mondhatta azt, mint most **Eörsi** mondta valóban gorombán, hogy ezt az egész reformmagatartást öncsalónak vagy cinikusnak tekinti, hanem azt mondta, hogy méltánylandónak tekinti, és lépünk szövetségre. Meg kell mondanom, hogy a demokratikus ellenzéknek ez a taktikája kudarcot vallott, senki nem hitte el, és némi joggal. Mert benne volt az, kimondatlanul azt sugalltuk a reformértelmiségnek, hogy ti nagyon rendes gyerekek vagytok, de hát bennünket itt üldöznek, ti meg ott ültök a bizottságokban, adjátok a jó tanácsokat a Központi Bizottságnak a megfelelő privilégiumokkal, életlehetőségekkel és cselekvési lehetőségekkel – és ez utóbbi a legfontosabb –, viszont egy szót nem szóltok, amikor a barátainkat és bajtársainkat börtönbe vetik meg száműzik.

EÖRSI Börtönbe vetés nem nagyon volt.

TAMÁS Nem föltétlenül Magyarországról beszélek. Én főként a lengyel tapasztalatra gondolok, ahol soha nem éreztem magam olyan furcsán, mint a Szolidaritással szembeni reakcióit látva környezetem azon részeinek, amelyek nem tartóztak az ellenzékhez.

EÖRSI Én Iván mondandójából egy gondolattal mélyen egyetértek, habár úgy gondolom, hogy ez a gondolat teljes mértékben cáfolja őt magát. Nevezetesen az a gondolat, hogy ő a Kádár-rendszer magatartásformáit általánosítja mint jellegzetes magyar magatartást – horthyzmus, Ferenc József, Tisza, Deák és most Antall József. Ebben teljesen egyetértek vele, a polgári forradalom nélkül, féldszentrikből, dzsentrikből létrejött félpolgári társadalom sajátossága az, hogy alattvalókat nevel és nem citoyeneket. A magyar történelemben végigkísérhető, hogy a citoyen magatartás egészen ritka, ezzel szemben általános az az alattvalói magatartás, amely körülbelül abból indul ki, hogy be kell rendezkedni azok között a keretek között, amelyeket számunkra készen kínálnak. Másrészt viszont én nem állítottam, hogy csak egyfajta helyes maga-

tartás lehetséges. Például tökéletesen megértem azt, aki visszavonult a politikától. Pusztán azt gondolom, hogy a társadalmi és a történelmi korok – és itt mindkettőtökkel ellentétben vagyok – igenis, értékelhetők morálisan: nevezetesen minden társadalomnak megvannak a maga tipikus hősei. Azok a hősök, akikre a társadalomnak szüksége van. A hetvenes évek elején például egy későbbi reformértelmiségi azt mondta nekem, hogy Kádár teljesítményéhez csak Deáké fogható. Itt a kiegészésre gondolt és arra, hogy az adott politikai és egyéb körülmények között ez volt a maximum. Hiszen a tiltások minimalizálása a legkülönbözőbb életstratégiákat tette lehetővé. Mondtam neki, hogy először is, Deák sokkal magasabb intellektuális szinten valósította meg a kiegészést. De nem ez a döntő.

TAMÁS Hanem hogy Deák 48-ból majdnem mindent megtartott. 56-ból Kádár meg nem.

EÖRSI Egyrészt, másrészt meg Deák nem végezte el se a Haynau, se a Bach munkáját. Róla ez nem lett volna elképzelhető, ellenállt, félrevonult. És bár Aczél György egy interjúban megmagyarázta, miért volt szükségszerű, hogy Kádár azt csinálja, amit csinált – mert különben jött volna Rákosi, és Kádár tudta, hogy Rákosi talonban van –, de nem ez az érdekes. Hanem az, hogy ennek a korszaknak tipikus hőse volt Kádár. És egy korszakot morálisan mér az, hogy milyen magartatási módok számíthatnak példamutatóknak benne.

VITÁNYI Én nem mondtam azt, hogy a történelmet abszolút lehetetlen megítélni erkölcsileg. Azt mondtam, hogy egyrészt nem lehet, másrészt muszáj. Ez nem megemészthetetlen antinómia, első esetben a történelmet mint önnön törvényei szerint futó objektív folyamatot nézzük, a másik esetben mint emberi művet. A kettő együtt érvényes. Azt pedig csak megismételni tudom: szükségszerű, hogy a társadalom jelentős része nem ezekben a kategóriákban gondolkodik. Tehát amikor Kádár atyánk vagy Fehér Lajos lehetővé tette, hogy a tézisesítés keretében háztáji gazdaságok legyenek, és egymillió paraszt kezdett el dolgozni azon, hogy a maga háztájját megteremtse, akkor ők nem a Kádár-rendszer morális megítéléséből indultak ki, nem abból, hogy ezt most erkölcsileg megtehetjük-e vagy sem, meg szabad-e adnunk a rendszernek ezt a támogatást vagy nem, hanem abból, hogy lehetőséget kaptak a valamivel jobb életre. Ami-

kor tehát fölíazni lehetett, akkor fölíaztak, amikor melléküzemet lehetett csinálni, akkor melléküzemet csináltak. Az emberek nagy része e szerint a dimenzió szerint él, és nem mér mindent a rendszerhez, a hatalomhoz. Ez is lehet azonban morális és nem morális. Morális, ha áthatja a polgári tisztesség – ha úgy tetszik, a Max Weber-i protestáns etika. Más kérdés, hogy ez Magyarországon mikor, mennyire és hogyan valósult meg, de ha a társadalom etikai magartását akarjuk leírni, akkor ezt a többséget semmi esetre sem lehet kihagyni, márcsak azért sem, mert nagy erkölcsi erő van benne.

EÖRSI Akkor ahhoz a tipológiához, amelyről az elején beszéltem, hozzá akarom tenni, és már rögtön hozzá kellett volna tennem, hogy én a tudatosan politizáló emberek felosztására törekedtem. Magam is tudom, hogy a társadalom nyolcvan százaléka ezzel nem foglalkozik, hanem túlélni akar, vagy egyszerűen csak jobban élni.

TAMÁS Én ezt soha életemben nem tapasztaltam. Ugyanis az nagyon jól megfontolt *politikai* magartás, hogy az emberek undorodnak a politikától – nagyon gyakran igazuk is van. A politikától való undorodás a *politikai* magartásoknak nagyon fontos típusa, amelynek persze aggasztó következményei lehetnek. Nem tudatlanságból vagy elmaradottságból adódik.

EÖRSI A társadalom túlnyomó többsége nem politizált. 56-ban a puffajkások szétverték a falvakat, erőszakkal beteterelték az embereket a téziseszcsébe, és utána engedélyeztek melléje egy kis háztájját. Az emberek megtanulták, hogy többre nem is számíthatnak, ezt próbálták kihasználni. És se nem cinikusan, se nem öncsaló módon, se nem kiábrándultan kihasználták a rendelkezésükre álló túlélési technikákat. Nagyon hasonló folyamat játszódott le az értelmiség körében is. De minthogy az értelmiség nem krumplit termel, hanem ideológiát, itt a túlélés-technika következményei is ideológiaiak. Ezen a téren is alaposan szétcsaptak, mindent betiltottak, és aztán elkezdtek engedélyezni Joyce-ot, Proustot. Aztán mikor elkezdtük a szamizdatot, azt mondta nekem egy jó barátom: ti veszélyeztetitek a vívmányainkat. Ha ezt tovább csináljátok, előbb-utóbb majd megint nem adhatjuk ki Proustot, Joyce-ot, Ginsberget, és még Tando-rit is hozzátette.

TAMÁS És ez kimondott, kifejezett ideológiává vált! Emlékszel, hogy beszéltek itt az emberek a Szolidaritásról? Azt mondták, hogy a lusta

lengyelek nem dolgoznak, hanem sztrájkolnak a nyavalyások, és ez is kezdett kimondott-vallott ideológiává válni. Mert az emberek interiorizálni szokták azokat a körülményeket, amelyek között élnek, egyszerűen azért, mert méltóságra vágyanak. Nem szeretik azt gondolni, hogy pusztán kényszerek szabályozzák az életüket. *Egyik oka annak, hogy az emberek a diktatúrába bele szoktak törődni, az éppen az egyik legmagasabb rendű morális indíték, a méltóság vágya. Igenis, az emberek hajlamosak a társadalmi struktúrával lelkiileg azonosulni, pusztán azért, hogy ne tekintsek magukat megaláztattnak.* Ebből fakadnak azok az azonosulások és egyéb kellemetlen következmények is, amelyek a magyar közvélemény viselkedésében a lengyel válsággal kapcsolatban megnyilvánultak. És ez a borzasztó a diktatúrákban. Mert abban, hogy el vagyunk nyomva, nem vagyunk hibásak. De amikor kezdünk azonosulni ezekkel a struktúrákkal – és ez minden diktatúrában elég nagy mértékben bekövetkezik –, hát ez az erkölcsi válság alapja.

EÖRSI Vagy mondok egy másik példát, amely a te paraszt-példáddal analóg. A 68-as gazdasági reform az értelmiség nagy részét mobilizálta, reményekkel töltötte el. Közismert, hogy Lukács például részben ezzel indokolta a pártba való visszalépését, hangsúlyozva, hogy ez a reform, amit Nyersék kidolgoztak, nem az utolsó, hanem az első lépés. Ez a lelki háztartásához kellett neki. Viszont gyorsan kiderült, hogy a reform csak addig mehet, ameddig a vezetés struktúráját nem fenyegeti. A 70-es évek elején már nyilvánvaló volt, hogy Kádár addig türi a reformot, ameddig nem kerül veszélybe a nagyipar és a funkcionárius réteg osztályszövetsége (bocsánat a kifejezésért), amely biztosította a rendszer fennállását (lásd Szalai Erzsébet *Összes Művei*). Tehát mielőtt kiderült, hogy a szakemberek veszélyeztetik a párt vezetőkinvezési monopóliumát, Kádár azonnal megálljt vezényelt, visszakozott. Nemcsak Brezsnyev nyomására vagy a 68 utáni belső reakció következtében, ez mind mese. És itt van a nagy különbség a paraszti és az értelmiségi magatartás között, hogy az értelmiség akkor mindenféle külső kényszerekre meg végső soronokra, meg azért mi mégis megpróbáljukokra hivatkozva megpróbálta valamiképpen a saját beépültségét legitimálni – holott világos volt, hogy nem megy.

VITÁNYI Nekem példaként Kovács András *Falak* című filmje jut eszembe, amely a leg-

pregnansabban fejezte ki az akkori értelmiség – sőt nemcsak az értelmiség – gondolkodását. Egyébként a magyar film és az irodalom akkori teljesítményei jobbra erre a dilemmára voltak felfűzve. A film azt mondja: az etikai kérdés úgy teendő föl, hogy vannak bizonyos falak, amelyeket nem mi építettünk – legalább a falakig el kell menni, de elmegyünk-e a falakig? Én ezt az etikai magatartást nemcsak vallottam, hanem változatlanul helyeslem is. És úgy gondolom, hogy az etika mint filozófiai diszciplína lehet elvont, de az erkölcs mint gyakorlat konkrét, a tetteket aszerint lehet megítélni, hogy valaki mikor, mely időszakban, mennyire ment el. Ez tíz- és százazrek, sőt milliók magatartása, ez nem az elit erkölcsé, hanem az erkölcs, amit a társadalom követhet. Éppen most folyt egy vita a népművelők elmúlt évtizedekbeli múltjának a megítéléséről. Vajh a népművelők sztálinisták voltak-e, amennyiben eleget tettek a sztálini normáknak? Én azt mondtam: úgy tapasztaltam, hogy amikor kerek percc megtiltottak nekik valamit, akkor természetesen nem tették azt, amit megtiltottak. De amikor egy pici lehetőség volt arra, hogy ezt vagy amaz segítsék vagy támogassák, akkor a legtöbben elmentek a falakig. A társadalom nemcsak egy hatalmi struktúra, hanem a tízmillió ember mindennapi élete is. És ha a gyerekeknek módjuk van rá, hogy tisztességes táncházba vagy színjátszó csoportba vagy énekkarba vagy klubba járjanak, és ha valakinek módja van ezt segíteni és ezt segíti is, csak éppen ennek érdekében írnia kell egy olyan jelentést a tanácselnöknek, amelyben az áll, hogy a munkatervet sikeresen teljesítettük és haladunk előre a szocializmus útján, amit meg is ír, akkor én ezt abszolút etikus magatartásnak tartom. Tehát úgy érzem, hogy az erkölcs kérdése ilyen értelemben konkrét.

TAMÁS Azt hiszem, valóban nem helyes csak az „ellenállás” és a „megalkuvás” terminusaiban beszélni erről a korszakról. Ennél érdekesebb, sokrétűbb, változatosabb, szóval hál’Istennek zavarosabb időszak volt ez.

– *Örülök, hogy végre elkezdte fölmenteni a többi kilencmillió-nyolcszáz ezer embert.*

TAMÁS Én nem mentek föl senkit, mert nem gondolom, hogy ítélkezhetem egy olyan embercsoport fölött, amelynek magam is tagja voltam, nem állok fölött és nem állok kívülre.

– *Magá a maradéknak volt tagja. S mint ilyen, megtestesítője az erkölcsileg egyedül érvényes magatartásnak, ha az eddigieket jól értettem.*

TAMÁS A fenét! Én nem azért lettem ellenzéki, mert roppantul erkölcsös voltam, hanem talán azért, mert a szokásosnál türelmetlenebb temperamentumú ember vagyok, és nem bírtam már azt az egészet. Ha tetszik, ezt úgy is fogalmazhatja, hogy gyöngeség volt. Mások, a kemény, az élet prózájával szembenező emberek folytatják csöndben az élettevékenységüket, és ime, itt van ez a finnyás, türelmetlen ember, aki azt mondja: nem. Édes Istenem, hát ezt így is lehet nézni. Van is benne igazság. Persze nem mondom, hogy rosszul tettem, hogy ellenzéki lettem, de ennek a pszichológiai okai nem föltétlenül voltak olyan magasrendűek, hogy itélkező szerepet vindikáljak magamnak. Ezt sohasem kívántam. Tehát ez nem föltétlenül releváns. Voltak emberek, akik a lelkük mélyén elutasították ezt a rendszert, és közben a nap nagy részében olyan autoritárius, bigott, érzéketlen módon viselkedtek, hogy sokkal inkább belesimultak a rendszer struktúrájába, mint azok, akik egyébként a gondolkodásukban még fönntartottak bizonyos forradalmi szocialista illúziókat, viszont lázadó és szabadságszerető módon viselkedtek egy sor releváns életterületen. Amit egyébként a rendszer nagyon jól tudott. És általában nem aszerint nyomta el és üldözte az embereket, hogy mit gondolnak a szocializmusról, hanem aszerint, hogy a tekintélyelvű rendszerbe belesimuló módon viselkedtek-e vagy sem. Tehát be kellene vezetnünk egy szerényebb értelmezési szempontot, hogy tudniillik volt ebben a rendszerben is egy néha túrt, néha támogatott, de főleg tiltott magatartás, amelyet kreatív magatartásnak lehetne nevezni. Rengeteg ember ugyanis nem frontálisan állt szemben a rendszerrel – elfogadta adottságként, mert hülye lett volna, ha nem fogadja el –, hanem egész egyszerűen hagyta működni a fantáziáját. Az emberek mindenfélét kitaláltak, a népművelőktől kezdve Halász Péterig. Volt tehát ebben a rendszerben olyan ellenállás, amely csakugyan nem politikai természetű volt, nem kérdőjelezte meg a rendszer alapjait, nem támadta közvetlenül – ez csak később következett be – a rendszer jellegét, ezzel szemben megpróbált fantáziájának egy nagy erőfeszítésével valahogy ezen átlendülni. Ez megvolt a gazdaságban – Haraszti Miklós könyvében, a *Darabérben*, vagy Kenedi Jánosnak a *Tied az ország* című művében nagyon szépen látható a fuszító munkások elképesztő fantázia-vágtatása azokban a szörnyű gyárakban, vagy a

legalitás és a bűnözés határán lévő lakásépítő diderot-i szintű hihetetlen ravaszsága, amint a semmiből házat épít – és a legkülönfélébb élet-szférákban. *Ez valóban nem volt morális természetű ellenállás, hiszen a fantázia nem morális természetű.* Azt hiszem, azok az emberek, akik hajlamosak voltak a képzeletüket működtetni és azok, akik ezt érdekesnek találták és hagyták, teremtettek egy olyanfajta szabadságot, amely ugyan ellentétben állt a rendszer legalapvetőbb előfeltéveivel, de a rendszer számára is oly zarbabejtő módon, hogy maga is tehetetlenül és báván állt a dolog előtt. Ezért van az, hogy a szocialista rendszer minden egyes variációjában, a legtotaletáriusabb változatokat kivéve – Ázsiában: Vietnamban, Koreában, Kínában ez valóban nem nagyon volt lehetséges, de a Szovjetunióban például igen – volt érdekes művészet, volt érdekes tudomány, és volt a társadalmi életben valami furcsa szürrealista lendület. Falun is megtalálták azokat a példa nélküli, nagyon eredeti, különös élettechnikákat, amelyek végül is egyszerűen szétförték a rendszert. Itt reitentes nagy kavargás volt az emberek fejében, s ezt csak az tette lehetővé, amit úgy nevezünk – egy kicsit meglehetősen fogalom – hogy cenzúra. *Ha egyszer nyíltan kibeszélhetetlenek a morális és politikai konfliktusok, azért annak is van kreatív hatása.* Megtart egyfajta termékeny zürzavart. A tisztázatlanság és a zürzavar sok mindennek nem kedvez, például a demokráciának nem, de a fantázia működésének nagyon is. Nem igaz az, hogy diktatúrában az emberek kevésbé kreatívak, mint a szabad társadalomban, egyáltalán nem igaz, hogy a cenzúra nem múzsa. Leo Strauss nagyon szépen kimutatta, hogy végül is az emberiség történetének csak elenyészően kicsiny hányadában nem volt komoly társadalmi kontroll a kultúra fölött: az összes hagyományos társadalomban ez hihetetlenül erős volt, a modern diktatúrákban szintén, és még a viktoriánus típusú társadalomban is rengeteg tabu érvényesült, bár ezeket nem az állam érvényesítette, hanem a társadalmi konszenzus, ám döbbenetes erővel. A közvélemény-kontroll valamely morálisán egységes társadalomban gyakran erősebb, mint az állami kontroll, s ezt pont olyan rosszul viselték a lázadó alkatok, mint az állami diktatúrát. Hát végre is Adynak sokkal lázadóbb indulatai voltak egy politikailag szabad társadalomban, mint utána sokaknak, egyszerűen azért, mert a közvélemény volt – a maga konzervatív polgári érték-

rendszerével – rettenetesen elnyomó jellegű, morálisan represszív. Ugyanakkor ezek a különféle módon represszív társadalmak azáltal, hogy nem hagyják a konfliktusokat kibeszélni, megte-remtenek több olyan csodálatosan színjátszó kulturális nyelvezetet, amelyet mindenki beszél és ért. A Kádár-rendszer kései évtizedeiben a kulturális életnek volt valamiféle dekadens változatossága, ha úgy tetszik, szépsége, amelyben a cenzúra is témává vált. Esterházy jelentékeny művészete szerintem többek között azért van válságban ma, mert ez a műzsa, a cenzúra, fontos művészeti eleme volt az ő művészetének. Azal tette tönkre a cenzurát, hogy művészi elemé tette. Így vagy úgy ezt sokan csinálták, ő csinálta talán leghatásosabban, nem elsősorban ironikusan, hanem szentimentálisan. **Eörsi** művészete nem szentimentális ilyen értelemben. Ő nyíltan ironikus és szatirikus volt. Az ő verseiben is szerepel a cenzúra, de mint gunyorosan kijátszott elem. Ezek mind a diktatúra hozadékai.

28

Tehát a Kádár-rendszer morális megítélése azt jelentené, hogy elítéljük a magyar kultúrát, melynek egyik ihlető eleme volt a diktatúra. Alekszandr Zinovjev azt mondta nemrég Strasbourgban egy konferencián, hogy Gorbacsov és Jelcin gyilkosok, mert megölték a kommunizmust. Am de ki tudja megkülönböztetni az orosz kultúrát a kommunista kultúrától? Hol vannak az elválasztó határok? Ezek az elválasztó határok, mondta, csak külföldi megfigyelők és erkölcsprédikátorok képzeletében léteznek. Ez talán Magyarországon nem volt ennyire radikálisan így, nem volt idő, hogy a kettő ennyire egygyé olvadjon. Én tehát nem javasolnám a Kádár-korszak morális elítélését azon egyszerű okból, hogy azok a modernizációs vívmányok, amelyekre bármiféle emancipatórikus vagy liberális reformnak épülnie kell ma Magyarországon, akkor és ott jöttek létre. Ha lesz egyáltalán ilyen reformfolyamat, lesz egyáltalán modernizációs fejlődés, és nem állítja meg egy ellenforradalmi áramlat. Éppen ezért a Kádár-rendszer morális megítélése egyszerűen szegényes, és ezért végső soron tulajdonképpen nem is igazán igazságos.

EÖRSI Ha azt mondjuk, hogy a Kádár-rendszer megbíráhatatlan, mert akkor az egész magyar kultúrát bíráljuk, akkor teljes mértékben értelmetlenné válik az akkori magatartásunk, a tied is, Iván, meg az enyém is. Hiába kötődik egy

kultúra a maga eredményeivel együtt egy adott rendszerhez; ha maga a rendszer pocsek, akkor a rendszer igenis bírálható. Mert a kultúra, amennyiben tényleg értéket produkál, akár szatirikus, akár ironikus, akár pusztán ábrázolás, a rossz rendszer – olykor csöppet sem direkt – kritikájával szolgál.

Az, hogy a kultúra rendszerhez kötődik, nem jelenti azt, hogy harmonizál a rendszerrel. Én tehát azt a megállapításodat, hogy a rendszert nem bírálhatjuk, mert ezzel a kultúrát is megsemmisítenénk, nem tartom igaznak.

VITÁNYI Megint csak azt mondhatom, és szerintem Tamás Gazsi előbbi mondandója is ezt igazolta, hogy a történelmet akkor lehet megítélni morálisan, ha rendelkezünk hozzá történelmi koncepcióval. Tehát a Kádár-rendszert sem aszerint kell megítélni, hogy volt-e benne művészet vagy sem, hanem aszerint, hogy az adott feltételek közt lehetséges lett volna-e nála jobb. Tehát hogy vissza kellett-e menni 56 után a diktatúrába, vagy pedig lehetett volna más útra térni. De más kérdés az, hogy mi történt a művészetben, a gazdaságban, az emberi kreativitásban. A Kádár-rendszer igen komplex dolog, nem lehet egy igennel vagy nemmel sem történelmileg, sem etikailag elintézni. De a *nem*, amit róla ki kell mondani, az viszonyfogalom. Hangsúlyozom, hogy – a szó közkeletű értelmében – nem relatív, hanem viszonyfogalom, vagyis konkrétan azokkal a rendszerekkel kell összehasonlítani, amelyek még lehetségesek lettek volna.

EÖRSI Az előbbi fejtegetésedből azzal értetem egyet, hogy a rendszer csak a nonkomfortizmusra volt érzékeny. Nem az ideológiai eltérésekre, főként nem arra, hogy mi van a fejekben. Ez egyáltalán nem érdekelt. Egyszer írtam egy cikket a *Beszélőbe*, Csto gyelaty? volt a címe, ahol megpróbáltam meghatározni, mi a különbség Bauer Tamás és Kis János között – mindketten akkor publikáltak egy gazdasági programot. Hát az, hogy Bauer egy kicsit radikálisabb volt. Mégis Kis János lett elfogadhatatlan, mert szamizdatban publikált. Vagyis a kereteken kívül kerülni, az elfogadott magatartási normákon kívül kerülni, ez volt ennek a rendszernek a szempontjából az igazán tűrhetetlen magatartás. Ebből a szempontból Gazsinak igaz van, ez volt az igazi csábítás, ez az, ami jó néhány embernek felcsigázta a fantáziáját, és valóban, kitűnő teljesítményekre is sarkallt.

VITÁNYI Nekem déjà vu élményem van. Olyanok vagytok, mint a 45 utáni öreg kommunisták, akik nem tudnak szabadulni az illegalitásban szerzett élményeiktől. A megváltozott körülmények között is arról vitatkoztak, hogy évekkal azelőtt mikor kinek volt nagyobb igaza: ki kezdte hamarabb, ki volt a jobb ellenálló stb. Nem látjátok, hogy a körülmények megint megváltoztak?

– Szerintem ez volt az első épkezláb szempont, amit most **Eörsi** mondott Kis János és Bauer Tamás összehasonlításával kapcsolatban. Az ellenzéki elitizmussal nem jutunk semmire, tehát azzal, hogy maguk egyetlen magatartást fogadnak el etikusnak, erkölcsileg tisztának: a sajátjukat, s minden más eset már a bünbocsánatot fogalomkörébe tartozik. Az értelmiségi magatartások jó része valóban oda tartozik, de a lényeg: igenis lehetett radikálisan gondolkozni és erkölcsileg következő magatartást tanúsítani az intézményrendszeren belül is. Ami lehet, hogy szintén nem elszántság, hanem alkat kérdése volt. Mint ahogy az is, hogy engem például egyáltalán nem az ellenzéki lét kockázata tartott vissza a kívül kerüléstől, mert a kockázat ugyanúgy nem érdekelt, ahogy magát sem. Gazi. Viszont elmentem néhány ellenzéki összejövetelre, ahol két dolog csapott meg: a mérhetetlen belterjesség és a nyilván a kirekesztettségéből fakadó kirekesztő elittudat, másrészt meg az, hogy a gondolkodásuk az én érzékelésem szerint épp úgy saját helyzetük foglya volt – természetesen ellenkező előjellel –, mint a hatalmi elité. Az én, mondjuk úgy, izlésemet mindkét dolog sértette, ezért nem merült fel, például bennem, az átsodródás amúgy kézenfekvő lehetőségére. Úgyhogy végigküszködtem a magam jó tíz évét a rádióban, egyáltalán nem kockázatmentesen és legalább annyi konfliktussal, mint maguk, noha a konfliktusaim jóval limitáltabbak és annyiban elviselhetőbbek voltak, hogy tudomásom szerint az én magánéletembe nem másztak bele. Magyarán: nem ismerem el, hogy csak intézményen kívül és csak nyílt szembenállással lehetett erkölcsileg következőnek maradni abban a rendszerben.

TAMÁS Zsófia, tudja mi az érdekes abban, amit mondott? Hogy ennek a véleménynek, amelyet most nekem tulajdonít, egy árnyalata sem jelent meg abban, amit mondtam. Soha életemben nem gondolkodtam így. Nem tudom, miért vádol most ezzel; ha rosszindulatú volnék, azt mondanám, hogy az indokolatlanul rossz lelkiismerete bántja. Maga olyasmival ellen védekezik, ami egyáltalán nem hangzott el.

– Nem védekezem, hiszen most mondtam el, hogy úgy gondolom, nincs miért. Védekezni legfeljebb egy hamis logika ellen védekezem.

TAMÁS Képzeldök, meghozzá nem is jóindulatúan.

– A maga helyében én is ezt mondanám, mert tudatosan elég nehéz lehet védeni a maguk erkölcsi felsőbbrendűségét.

TAMÁS De hiszen most mondtam: nem hiszem, hogy az „ellenállás–megalkuvás” dimenziójában kell nézni ezeket a dolgokat. Másrészt az ellenzékre azért én is emlékszem, mi nem kirekeszteni akartunk, hanem megnyerni nagyon sok embert.

– Nem véletlenül nem sikerült, és nemcsak a gyávaság miatt nem.

TAMÁS Már elnézést kérek! Azért nem sikerült elsősorban, mert a dolognak nem volt szociológiai kifutása. Olyan ellenzékben részt venni, ahol az egyetlen értelmes tevékenység az volt, hogy az ember cikkeket irt szamizdat folyóiratokba, ez az aktív ellenzéket szükségképpen azokra korlátozta, akik cikket tudtak írni. Ez elsősorban publikációs tevékenység volt, a cenzúra kikerülésével. Tudatosan nem kívántunk elitpártocskát szervezni, amely látszatakciókkal hívja föl magára a figyelmet. Valóban azt gondoltam, hogy nem szabad politikailag intoleránsnak lenni azokkal szemben, akik itt a legkülönbözőbb helyeken és módokon ezt a nagyon elterjedt reformermagatartást képviselték. Azt hittem, hogy ők szövetségeseink a magyar társadalom modern és szabad szellemű átalakításában.

– Nekünk, az élcsoportnak, ugye?

TAMÁS Nekünk, azoknak, akik a demokratikus ellenzékéből jöttünk. Már nem vagyunk olyan sokan a politikában, megfigyelheti. De ha magának ez jobban tetszik, mondhatom úgy is – mert „én vagyok kevesebben” –, hogy szövetségese voltam, vagyok azoknak, akik a reformmagatartást képviselték. Én ugyanis sok tekintetben ezeket a reformereket közelebb érzem magamhoz, mint másokat, akik ideológiailag száz százalékgig szemben álltak a rendszerrel, de számomra elfogadhatatlan elveket vallottak. Ezek bonyolult viszonylatok, azonban odáig nem vagyok hajlandó elmenni az önbírálatban, hogy azt gondoljam, a szakítás, a főlháborodás és a lázadás gesztusainak nem volt értelmük, vagy nem voltak helyeslendő gesztusok. És az én generációmban valóban kialakult a viszolygás az olyan intézményekkel való együttműködéssel

szemben, amelyeknek egy másik emeletén, vagy egy másik szobájában olyan dolgok folytak, amelyeket nem lehetett elviselni. De tény, hogy ennek a viszolygásnak különféle radikalitásfokokkal lehetett levonni a konzekvenciáit. Maga abban a Magyar Rádióban dolgozott, amelyet én a nyolcvanas évek végéig nem hallgattam, mert egyszerűen előtött a pulykaméreg a hírműsoraitól. Meghatározó élmény volt számomra az, ami Lengyelországról a nyolcvanas évtizedben elhangzott és leíratott a hivatalos magyar médiában, bár maga nyilván jól tette, hogy ott dolgozott és csinálta, amit csinált.

– *Hogy mást ne mondjak, pontosan a hírműsorok sugallta szellemiséget bomlasztotta egy csomó más műsor.*

TAMÁS Így van. És maga úgy gondolta, hogy magára az nincs következménnyel, hogy annak az intézménynek a másik szobájában, egy másik emeletén, egy másik stúdiójában mások mit csinálnak. Ha magára nézve ez nem volt dehonosztáló, hogy egy ilyen intézményben dolgozik, akkor ezt el tudom fogadni. Ez olyan stratégia volt, amelyet el tudok fogadni.

– *Bocsánat! Benne voltam egy intézményben, amellyel nem azonosítottam magam, minthogy nem voltam azonos vele. E szerint a logika szerint az országból is el kellett volna mennem.*

TAMÁS Nem igaz! Én sem mentem el. Kényszerűségből kivonultam a saját intézményemből, kidobtak, de nem mentem el.

– *Pontosan! Én meg bevonultam a saját műsoraimba, és ugyanúgy nem voltam azonos az intézménnyel, ahogy maga sem az országgal, amelyben élt. Nem fogadom tehát el, hogy a környezet és a körülmények nagyobb súllyal esnek latba egy magatartás megítélésében, mint annak erkölcsi tartalma.*

TAMÁS Figyeljen rám! Értse meg, hogy van kontaminációs elv. Én sem akartam az egyetemről elmenni, holott a Szigeti-tanszéken Szigeti József akadémikus olyan dolgokról beszélt, amelyektől undorodom. De kidobtak. Tehát az én életemben is volt ilyen szakasz: addig csináltam a magam dolgát, ameddig nem szóltak bele az események olyan mértékben, amely már nem volt elviselhető. És akkor kidobtak. Tehát én ezt el tudom fogadni. A magam életében is elfogadtam egy ideig. Egyáltalán nem kívántam nyomozni. Semmiféle pozitív élményt nem szereztem abból, hogy az ember szegény, elszigetelt meg hasonló. De azt nem tudom elfogadni, hogy

most bűnösnek kellene éreznem magam, mert nekem radikálisabb érzéseim voltak a rohadt intézményrendszerrel szemben a nyolcvanas évek elejétől kezdve. Éppen azért, mert akkor már viszonylag nagyobb szabadságfok és tolerancia volt. Úgy éreztem, hogy a magyar értelmiség egy részének, a velem hasonló módon gondolkodó részének a belenyugvása egy csomó realitásba, az engem morális érzékenységemben zavar. Akkor sem ítélem el ezért senkit, de nem ítélem el magamat sem.

– *Én értem a logikáját. Gyakorlatilag azt mondja, hogy ha az én fejem fölött is egy Szigeti József ül és nem egy olyan védőernyő, mint amilyen az én főnököm – Márton Anna – volt, tehát ha engem is kirúgnak azon számos alkalommal, ahányszor erre indíttatást éreztek, akkor most én is mondhatnám azt, hogy én ugyan megértek másokat, de morális érzékenységemben zavart a bentmaradásuk. Csakhogy én most is jobban érzem magam, ha kortársaim erkölcsi tartását visszamenőleg sem annak alapján kell megítélnem, hogy azt bent vagy kint tanúsították-e. Ehhez képest különösen igazságtalan azzal vádolni engem, hogy magától büntudatot várok. Ne tegyen úgy, mintha egész magatartása létjogosultságát és nem pusztán annak egyedül üdvözítő voltát vontam volna kétségbe.*

EÖRSI Itt most valami nagyon fontos dologról beszélnek. Ugyanis az, hogy ki marginalizálódott, ki került ki az intézményrendszerből, az nem elhatározás dolga volt. Vegyük az irodalmi életet. Az irodalmi életben volt néhány tabu, különben szabadon lehetett írni a hatvanas évek közepétől. Lehetett valaki rasszista is, csak nem írhatta le, hogy ő rasszista. Lehetett nacionalista, antimarxista, csak nem írhatta le, hogy ő az. Az írók jelentős részét a négy-öt tabu írói szempontból nem érdekelte. Mondjuk, ezért tudott Mészöly művészi kompromisszum nélkül publikálni, mert ő például a vidéki értelmiség lelki történetéről írt, és ezt nem sújtotta tilalom. Tehát ő a közönség szeme láttára jó életművet tudott létrehozni, ahogy Mándy is, és így tovább. Ők íróként soha nem ütköztek tilalmakba, s ezért becsülöm különösen, hogy mint citoyen Mészöly mégis politizált, holott íróként nem szorult rá. Sőt még rontott is ezzel az írói esélyein. Volt azonban néhány író – nem azért, mert jobbak voltak, mint a többi, vagy erkölcsösebbek –, akiknek egyszerűen írói érdeklődésük középpontjában olyan kérdések álltak, amelye-

ket tabu sújtott. Például nekem 1956 életem egyik központi élménye volt. Ezért ab ovo folyton-folyvást tilalomba ütköztem. Nem azért nem engedtek Magyarországon megjelenni, mert külföldön publikáltam, hanem megfordítva. Nem tűztem célul, hogy a magyar olvasók ne olvassanak engem. Tehát mi nem tudatos elszánással kerülünk kívül a kereteken. Egyszerűen nem volt más választásom, ha íróként nem akartam olyan dolgokról lemondani, amelyek az életem lényegét alkotják. A másik, a rádió-ügy. Nézze, mi 77-ben aláírtuk az első Chartát. Engem tehát 77-ben kitiltottak a rádióból. Egy sorom sem jelenhetett meg ott. Meg kell mondanom, hogy Papp Zoltán barátom kivételével a továbbiakban senki nem is próbált oda becsempészni. Szituációját nyilván 22-es csapdának fogta fel – ezt a művet az ő zseniális fordításában ismerte meg a magyar közönség. Alkalmazott volt, részben azért, hogy segíthessen. De mert alkalmazott volt, nem segíthetett. Arra a felismerésre jutott, hogy a tökéletes csapdából csak úgy kecmereghetünk ki, ha figyelmen kívül hagyjuk. Az eltiltásokba mindenki rögtön beletörődött. Vagy hogy egy másik példát mondjak arra, miért vagyok én elitelőbb az értelmiséggel szemben, mint kéne. Mikor 1984-ben Nyugat-Berlinben a Schaubühnén, mely Európa egyik legjobb színháza volt akkoriban, bemutatták *A kihallgatás* című darabomat, egy magyar újságíró az előadás után gratulált nekem. „Ír róla?” – kérdeztem. „Nem írhatok – válaszolta –, a főszerkesztői értekezleten bejelentették, hogy a maga külföldi viselt dolgairol egy sort sem lehet írni.” Számomra megdöbbentő volt, ahogy az egész sajtó engedelmeskedett. Még egy apróbetűs hír sem jelent meg az eseményről, a színházi lapokban sem, holott a magyar szerzők közül korábban talán csak Molnár Ferenc jutott el odáig, hogy világjelentőségű színházban játsszák. Ettől persze a darabom még lehet rossz is. De engem megrendített ez a mérhetetlen fegyelem, amellyel az egész magyar sajtó egy ilyen főszerkesztői értekezleten elhangzó mondatot tudomásul vett, sőt abszolút érvényű parancsként elfogadott.

Az értelmiség jelentős részénél én nem azt nem bírtam elviselni, hogy intézményben vannak, hanem azt, hogy ezt meg is ideologizálják. Hadd térjek vissza *Népszabadság*-beli vitámra, az ultizásról. Nem az a szörnyűség, hogy valaki a *Valóság*nál marad, miután egy Wirth nevű ko-

misszárt ültettek a főszerkesztői székbe, mert a *Valóság* továbbra is jó lap volt, sőt tán még jobb is lett a későbbiek során. Sükösd szó szerint azt mondta nekem, mikor Wirthet kinevezték: ide figyelj, úgy döntöttünk, nagy kínok árán, hogy maradunk, megpróbáljuk vele szemben megőrizni a lapot. Amikor bementem a szerkesztőségbe, láttam, hogy ott ultiznak Wirthtel. Hát erre aztán senki nem kényyszerítette őket. És itt az ulti szimbolikus. Mindenki ultizott, ki az Aczéllal, ki a Pozsgayval. Tehát azért, hogy az intézményben való létet a maguk számára morálisan elfogadhatóvá tegyék, egy a maganélet szféráját is átható, intim kapcsolatot teremtettek a hatalommal, szimbiózisba kerültek vele. Bauer Tamás nem tette ezt. Sokan voltak, akik ezt nem csinálták. Amikor én az értelmiségnek az öncsaló része ellen beszélek, azt mondom: ahhoz, hogy el tudjam fogadni az intézményes kereteket, természetesen kompromisszumokat kell kötni, tehát én magam is kezdet fogtam Aczéllal, Kardossal is kezdet fogtam, holott tudtam róla, hogy verőlegény, mégis kezdet fogtam vele, tehát én is kompromisszumokat kötöttem, és ezt ma sem tartom bajnak. Baj abból fakad, ha a kompromisszumokhoz hozzáigazítom az izlésemet is, az érzelmi életemet is, az intellektuális vonzalmaimat is. Ez az, amit mélységesen megvettem, és a mai napig megvetek.

VITÁNYI Szeretnék a béke angyala lenni. Szerintem szükséges volt, hogy legyenek olyanok, akik ily keményen keresztülviztik az ellenállást, mint ahogy ti keresztülvittétek, tisztelet és becsület nektek, bizonyos esodát is. Ugyanakkor szükség volt olyanokra is, akik megpróbáltak elmenni a falakig, ki öncsalásból, ki nem – ez azért nem érdekes, mert az öncsalás és a cinizmus az előző csoportban is fellelhető. De egy ilyen történelmi szituációban azoknak a száma, akik az első magatartást tudják választani, korlátozott. Nem lehet túlságosan nagy csoport mindaddig, amíg nincs objektíve „forradalmi” helyzet, tehát nincs meg a változás közvetlen lehetősége. Nem lehet tehát feltenni a kérdést, hogy miért csak százan voltak. Azért, mert az adott helyzetben, az adott társadalomban nem lehettek többen. A történelem ilyen – annyit termel, amennyire szüksége van, számuk csak akkor lódul meg hirtelen, amikor konjunktúrává válik. Egyébként a belső kör tagjai úgy is viselkedtek, hogy oda ne kerüljenek be túl so-

kan. Mindenkinek megvan a maga története, hogy miért jutott oda, és sok olyan ember van, aki kerülhetett volna ide is, oda is. Mibennünk az, amit mi csináltunk – hogy a Falak morálját követtük –, számtalan torzulást hozott létre. Azokat, amiket szépen elmondta. Bennetek az, amit ti csináltatok, szintén számtalan torzulást hozott létre. Amit viszont ti sohasem mondtatok el, és ezért most én sem akarok elmondani.

TAMÁS Rajta, nagyon kíváncsi vagyok, milyen torzulásaim vannak.

VITÁNYI Kétfajta. Az egyik, amiről egyszer Mészöly Miklós beszélt nagyon bölcsen. Nagyon sok konfliktusa volt a politikai magatartása miatt a hatalommal, lelki ereje jelentős részét ezért arra kellett fordítania, hogy megvédje magát azoktól a torzulásoktól, amelyeket az üldözöttség és a vállalt kompromisszumok hoznak létre. En úgy gondolom, hogy az összefártság és a szektaszellem bennetek is okozott torzulásokat. Például azt, hogy nemigen voltak képesek még a fordulat – értem rajta 89-et – után sem elfogadni és egyenrangú partnernek tekinteni a másikat. Tehát nem voltak fölkészülve arra, hogy ha itt már nem a Kádár-rendszer lesz, hanem egy másik, de hozzá hasonló, nem kevésbé éhes, bár más gyökerű, nem kevésbé diktatúrára hajlamos, azzal szemben már nem lesz elég a régi magatartás, hanem igenis meg kell találni azoknak a kezét, akikre addig, joggal vagy sem, úgy néztek, hogy hát azért ezek nem vállalják! hát azért ezek ultiznak! stb. És még valamit az ultiról. En úgy gondolom, hogy ultizni helyes. En ugyan nem ultiztam, mert nem tudok ultizni, de ha mi egyszer, a *Valóság* szerkesztői elvállaltuk azt, hogy megpróbáljuk megtartani a lapot, akkor az etikai kérdés nem az, hogy ultiztunk-e vagy sem. Szerintem mindenesetre a megítélésnek egyetlen szempontja lehet: változott-e a lap attól, hogy Lázár vagy a Körösi ultizott a Wirthtel? Szerintem nem változott.

TAMÁS Olvasva a *Valóságot*, bizony ultizós lapnak tűnik. Nagyon jó lap, ma is az egyik legjobb lap Magyarországon, bár kétségkívül idegen tölem. Annak ellenére, hogy világeletemben olvastam és mindig sokat tanultam belőle. De azért hadd mondjak valamit, Iván. 1988–89-ben azért a Magyar Szocialista Párt nem a szabadság előharcosaként viselkedett. Csak az ellenzéki pozíció változtatta meg a Magyar Szocialista Párt kívülről is érzékelhető viselkedését. De 1988–89-ben – gondolj az 1988. nyári és őszi

rendőrrohamokra, a lehallgatási botrányra, a munkahelyi pártszervezetek megőrzésére, az elnökválasztási manipulációkra, a rádió- és tévékuratóriummal kapcsolatban létrehozott gyalázatos paktumra – erősen úgy nézett ki, hogy az MSZP és az MDF közös erőfeszítéssel, bár más érdekekkel, egy fölöttébb „korlátozott” demokráciát kíván együttesen létrehozni, ha ugyan egyáltalán azt... Ebben az esetben mi politikai ellenfelek voltunk. Ne haragudj, Iván – bár nem te vezetted a Magyar Szocialista Pártot akkoriban, ma remélhetőleg komoly vezető szerepet játszol benne –, az nyilvánvaló, hogy evvel a magatartással szemben, amely legjobb esetben sumákoló, legrosszabb esetben diktatórikus és ellenforradalmi volt, a legkeményebben föl kellett venni a harcot. Föl is vettük, és ezt csöppet sem bántam meg. Ennek persze lettek olyan pszichológiai következményei, amelyek ma nagyon kellemetlenek, hiszen nekünk sok tekintetben szövetségi viszonyt kellene kialakítanunk a Szocialista Párttal, és a különféle rossz emlékek ezt nehezé teszik. Ez bizony hátrányos, amit nem lehetett akkor kiszámítani, de ennek ellenére sem hiszem, hogy másképpen lehetett vagy kellett volna viselkedni.

EÖRSI Amikor Pozsgay meg Biró Zoltán állt ennek a két pártnak az élén, nagyon rosszul nézett ki a helyzet. Ehhez még hozzájárul az is, hogy a jelenlegi MSZP legtöbb tagja és legfőbb vezetői nagyon megterheltek, és nem teszik meg a magyar demokráciának azt a szívesseget, hogy valóban őszintén szembenézzenek a múltjukkal. Horn Gyula ír négy mondatot arról, hogy valamikor pufajkás volt. Hát ez neveléses! Miért lett pufajkás? Pufajkásnak lenni nagyon komoly döntés. Ez nem tűntethető fel jelentéktelen epizódnak. De nem csak pufajkás volt, hanem a Kádár-féle külpolitika egyik felelős személyisége, sok-sok éven át. En nem állítom, hogy emiatt szégyenkeznie kellene, de lehetetlen egy emberrel igazán együttműködni, aki ilyen mértékben képtelen arra, hogy feltárja múltjának mozgatórugóit. Nem melldöngetően, hanem egyszerűen, hogy tudjam, kivel állok szemben.

Még egy jelképes értékű példa: itt ülünk a *Mozgó Világ* szerkesztőségében, és már ez is bizonyos erkölcsi dilemmát jelent. Nagyon sokáig be se tettem ide a lábam. Ugye, a történetet mindenki tudja: volt egy szerkesztőség, vezetője Kulin Ferenc volt, akit leváltottak. P. Szűcs Julianna elvállalta a főszerkesztést. Csinált egy la-

pot, amely nem volt gyöngébb, vagy tán még jobb is lett, mint az előző. Ezt a történetet legalábbis kétféleképpen lehet értelmezni. Tipikus önvédő stratégiával mondható, hogy én azáltal, hogy jó lapot csináltam – a jó lap persze azt jelenti, hogy igaz írások jelennek meg benne, kitűnő emberektől –, igazoltam a döntésemet, azt, hogy az ismert körülmények között elvállaltam ezt a munkát. Ezzel szemben van egy másik nézet, amelyet én is vállalok, és amely abból indul ki, hogy a pártállam gyöngülésének a kezdeti szakaszában még egyszer rendet akartak csinálni, kulturálisan egy teljesen monolit struktúrát akartak létrehozni, leváltották a *Tiszatáj* szerkesztőségét, leváltották ezt a szerkesztőséget, tehát két olyan lapét, amely különböző okokból és különböző módokon nem simul bele a struktúrába. És látványosan nem simult bele. Mellesleg párhuzamosan ezzel a harmadik, igen jó magyar lap, az *Új Szimpozion* szerkesztőit szintén leváltották Jugoszláviában. Ez lehetett véletlen egybeesés, de az a gyanúm, hogy nem volt az. Ilyen körülmények között tehát felmerül a kérdés: lehet-e olyan jó lapot csinálni, hogy ez semlegesítse azt a hallatlan vereségerzetet, amely az értelmiséget elfogta, amikor kiderült, hogy találtak megfelelő embert. Hogy mégis ők győztek, ők az urak, mégiscsak fönntudták tartani a maguk monolit uralmát az egész kulturális élet fölött. Ennek ellenére én most itt ülök, és ennek több oka van. Először is, úgy gondolom, a rendszerváltás után újra kell értékelnünk szövetségi helyzetünket, és az embereket megítélve mai munkájukat is figyelembe kell venni. P. Szűcs Julianna ezerszer jobbat és főleg szimpatikusabbat csinál ma, mint Kulin Ferenc.*

Másodszor pedig, ha az ember abból indulna

ki, hogy csak olyan szerkesztőségbe ír, ahol csupa politikailag makulátlan ember van, akkor csak a *Magyar Narancsra* és még a *Beszélőre* szorítkozhatna. Én ezzel szemben írok a *Népszabadságba* is, holott közismert, hogy ott nem is egy régi fantom dolgozik. Nem lehetünk túl finnyásak, ha nem akarunk lemondani a nagyközönségről. Most azért vagyok itt, mert a lapot szeretem, az irányvonalával szimpatizálok és a vezetőjével is, és mert úgy gondolom, ma teljesen más erőterben élünk. De azt a tendenciát, amelyik a mai *Mozgó Világ* szerepéből kiindulva tagadja az akkori döntés amorálisitását, nem tudom elfogadni. És az, hogy most újraértékeljük a kapcsolatainkat, a szerepeinket, hisz mindnyájan rengeteget tanultunk, nem jelenti azt, hogy a régi döntéseinket, a régi választásainkat és vonzásainkat is újra kell értékelni. Mert ezek a döntések nehezítették meg, Iván, hogy Kis János kezét fogjon veled a választás után.

TAMÁS Meg kell mondanom, Pista, hogy a barátaim közül sokan rendkívül zokon veszik, hogy ennek a lapnak nyilatkozzok, és még inkább zokon veszik, hogy te még írsz is ide.

– Nem hiszem, hogy értelmiségi barátai figyelmen kívül hagyhatnák azt, amit **EÖRSI** mond, tehát hogy a 89–90-es politikai változással mindenki számára elkövetkezett a választás pillanata. S ebben a szabadság feltételei közepette megejtett választásban újra megmértetett mindenki. Ami igaz, erkölcsileg nem érvényteleníti a régi döntéseket, de óhatatlanul fajsúlyosabbá váltak a maiak.

TAMÁS Úgy fogalmaznék inkább, hogy némiképp irrelevánsá vált ez a dolog.

EÖRSI Erkölcsileg nem vált azzá.

TAMÁS Ha nem volna irreleváns, nem publikálnál itt, Pista.

* Tamás Gáspár Miklós utólagos jegyzete: A régi *Mozgó Világ* utolsó korszakában én Kulin Ferencet, Alexa Károlyt és Czákó Gábort szövetségesnek tekintettem, érdekükben együtt léptünk föl a néhai József Attila Kör vezetőségében Csegegyvel és Lezsákkal. Ezt a régi szövetséget semmiért le nem tagadnám: elvégre első nyilvános politikai föllépésem az ELTE Jogi Kar IX-es termében esett meg: ott történt ismeretes összeszólalkozásom Tóth Dezso akadémikussal, az akkori (kommunista) művelődési miniszterhelyettessel. A régi *Mozgó Világ*ot az MSZMP KB ellopota Kulinéktól és odaadta másoknak, akik evvel az orgazdaság bűnébe estek. A régi demokratikus ellenzéknek ez volt a véleménye, vö. Radnóti Sándor: „Mozog-e a világ?”, *Hírmondó* 1984/5, újranyomva: *Szamizdat '81-'89*, szerk. Demszky Gábor, Budapest: AB-Beszélő Kft., 1990, 92–95. old. Véleményünk ma sem változott. Ez az ócska ügy már lezárult; egykori hősei sajnos ma elég gyászos szerepet játszanak a magyar közéletben. De az ügy lezárulása nem változtatja meg az ügy történetét. Ebben viszont Balassa Péterrel értek egyet, vö. Balassa: „Egyaránt, de nem egyformán: Levél Bozóki Andrásnak”, *Magyar Narancs*, 1992. április 1. A bolsevizmus/fasizmus különbségről magam is írtam korábban, lásd T.G.M.: „Az értelmiség politikai felelőtlensége” (1987), *Világosság* 1992/2. A történeteket nem szabad utólag megváltoztatni: szerintem ez az érzelmi és erkölcsi föltétele a mai baloldallal való korlátozott, de őszinte és világos tartalmú együttműködésünknek. Ehhez a bűnbánatnak és bűnbocsánatnak, amely szerintem meghaladja az emberi, evilági kompetenciát, semmi köze.

EÖRSI Most is égetően fontos nekem, hogy leszögezzem: akármilyen jó lapot csinált P. Szűcs Julianna, hihetetlenül amorális tettek tartom, hogy segítette a rendszert saját legyőzhetetlensége látszatának a fönntartásában. És az ilyen döntések tízezrei az okai annak – nemcsak a mi gőgünk meg sematizmusunk –, hogy mi, ellenzékiek lesújtó véleménnyel voltunk rólatok. Ráadásul többnyire ma sem vagytok képesek rá, hogy ezeknek a döntéseknek a tartósan káros voltát fölismerjétek és főleg nyilvánosan elmondjátok. Nem mint penitenciát, hanem mint hozzátok tartozó dolgot. Én is nyilvánosan ki-röhögtem magam néhányszor a Rákosi-versem miatt, amit 1952-ben írtam, József Attila-díjat is kaptam érte. Szóval úgy gondolom, csak hiteles személyiségekkel lehet valódi szövetségre jutni. S hiteles személyiség csak az, aki organikus fejlődést tud elsősorban önmaga, aztán mások számára is produkálni.

VITÁNYI Bocsnát: én nem arról akartam beszélni, hogy az SZDSZ és az MSZP mennyire működik együtt. Elismerem, hogy leghamarább az SZDSZ látta be vagy ismerte fel annak a történelmi változásnak a közeledtét, hogy az egész kommunista rendszernek vége, és most takarodjon. És ezt következetesen érvényesítette is. Helyesen tette, jól tette, Isten éltesse mindazért, amit tett, annak ellenére, hogy egyes momentumokban tudnék vitatkozni. Ha az MSZP szempontjából nézem a dolgot, akkor még külön hálaimek is rebegek az SZDSZ-nek, mert annál nagyobb baj a szocializmusra, a szocialista értékekre nézve nem következhetett volna be a fordulat után, mint hogyha az MSZP benne marad a hatalomban. Ebben a dologban tehát tökéletesen egyetértünk. Ezzel együtt úgy gondolom, hogy az egykori demokratikus ellenzéknek meg kell változtatnia azt a magatartását, hogy visszamenőleg is a saját magatartását tartja egyedül üdvözítőnek és elfogadhatónak. Ez még naptárilag is visszamenően érvényesül: ha a „mag”, mondjuk, 1980-ban jutott valamely következtetésre, akkor mindenki elmarasztaltatik, aki csak 82-ben tette ugyanazt, ám akinek már 78-ban az volt a véleménye, az mégsem rendelkezik előnnyel. Mindez abból az elitista logikából következik, amiről már szoltam. Ez akkor sem volt helyesíthető – bár a vállalás nagyságából adódóan meg lehet érteni –, ma azonban súlyos hiba, akadálya annak, hogy a volt demokratikus ellenzék – közelebről a mai SZDSZ – a mai helyzetben, a

mai feladatokhoz illő politikai erővé váljék. Nem hiszem, hogy tévedek, ha azt mondom, hogy ez (is) van az SZDSZ mai válsága mélyén. Ugyanide tartozik a *Mozgó Világ* ügye is. Nem tudom, hogy a *Mozgó* esetében mért tartjátok jogosnak most is a csalhatatlanság talárjában kategórikusan ítélni. Itt nem pusztán a megbo-csátásról van szó. Van, amit nektek is újra kell gondolnotok, ha a történelem azóta így alakult. A történelmet nem lehet ennyire merev ítéletekben elintézni. Különböző aspektusokból kell nézni, és nem lehet mindent eldönteni egy igenel, egy nemmel vagy egy kétharmaddal.

EÖRSI Hogy megértsd, mit gondolok. Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944-ben hős volt, és ezért én tisztelem őt. De ezzel nem tette jóvá Achim András meggyilkolását vagy a korábbi antiszemita és szélsőjobboldali újságírói munkájának a bűneit. Ezeket továbbra is elítélem, bár-mennyire tisztelem is a 44-es Bajcsy-Zsilinszkyt.

VITÁNYI Ebben az a csúsztatás, hogy egy fő-szerkesztői poszt elvállalását gyilkossággal, antiszemita és jobboldali tettekkel állítod párhuzamba. Az elitista logikával úgy lehet ítélni, aki 83 előtt lett valahol főszerkesztő, arra ez nem vonatkozik. De a dolgot másféle logikával, a „Falak” logikájával is lehet nézni, ebben az esetben a *Walesi bárdok* adják az analógiát: ajtó mögül új bárd emelkedik és elmondja ugyanazt – nota bene ti is azt mondjátok, hogy jobban. Micsoda logika kell ahhoz, hogy csaknem tíz év következetesen és egy irányban végzett munka nem készlet rá, hogy a kiinduló helyzetet újragondoljátok. Mert akkor most az kérdeztem: ha a *Mozgó Világ*, Szűcs Julival, ma az MSZMP folyóirata lenne, vezércikkét Thürmer Gyula írná, avagy a *Mozgó Világ* – feltéve, de meg nem engedve – mondjuk az MDF folyóirata lenne és Antall József írná a vezércikket, akkor most hogyan ítélnétek meg ezt a dolgot?

EÖRSI A hajdani döntést ugyanúgy ítélném meg.

VITÁNYI Nem ítélnétek meg pontosan ugyanúgy, a történelem mozgása azért valamit visszavet a dologhoz.

TAMÁS Iván, ez nagyon nem így van. Attól, hogy ma 56-os hősök randalíroznak a televízió előtt és a saját forradalmuk eredményének a megdöntésére hívják fel a népet, attól ők még 56-os hősök. De menjünk ki ebből a sematikus dologból, hogy „elítéljük, nem ítélnék”: csak azt mondhatom, hogy én továbbra sem szeretem

azokat az ügyeket, amelyeket régen sem szerettem. Amit viszont igazán érdekesnek tartok manapság, hogy kik azok az én politikai környezetemben, akik görbén néznek rám, mert beszéltem a Demokratikus Charta tüntetésén március 15-én és a Chartában együttműködöm a szocialistákkal is. Nos, ezek olyan emberek, akik nem az egykori demokratikus ellenzék úgynevezett „köménymagjához” tartoznak (mert akkor nekik hírük-hamvuk sem volt), ők az új antikommunizmus hívei, és nem a régiéi. Magyarországon ugyanis kétféle antikommunizmus van, és a kettőnek semmi köze egymáshoz. Van a valamikori antikommunizmus I., amely politikai volt és morális, és van a mai antikommunizmus II., amely szociális – egalitárius, irigykedő, antikapitalista – természetű. Ezt legjobban egy szabaddemokrata barátom fogalmazta meg, aki egy Békés megyei kis faluban baba. Elmesélte, hogyan határozzák meg az ő falujában, hogy ki a kommunista. Az a kommunista, akinek két ablakkal több van a házán. Ennél jobb definícióját az antikommunizmus II-nek, amely egészen más, mint a korábbi, nem hallottam. Ezek a mai antikommunisták azok, akik ma a legfantasztikusabb morális felsőbbrendűséggel tekintenek valamennyiünket – Pistát, Konrádot, engem, Kis Jánost, Fodor Gábort, minden demokratát – holmi neobolsevik bérencnek, mert mi az újfajta tekintélyuralmi, diktatórikus berendezkedéssel szemben hajlandók vagyunk egy őszintén megújult, szociáldemokrata jellegű baloldali mozgalommal nyíltan vállalni taktikai együttműködést folytatni. Kétségvívül rengeteg pszichológiai, történelmi és ebből következően politikai zavaró elem van ebben az együttműködésben. Nem véletlen, hogy Ivánnal, egyáltalán az olyan emberekkel könnyebb az együttműködés, akiknél nincsenek tehertételek, nincs rajtuk apparatcsikmúlt. Én persze egy volt apparatcsikkal is hajlandó vagyok rögzített elvek alapján együttműködni, de nagyon súlyos pszichológiai gátak vannak. Elvégre tudom, hogy ezeknek az embereknek az asztalán feküdtek azok az ávós papírok, amelyek az én magánéletemről szóltak, részletes beszámolók formájában. *Nyilvánvaló: nem várom el, hogy nekem mindenki személyesen azt mondja: pardon – de a szükséges tisztázás hiánya komoly akadály a normális együttműködésnek. Hát hogy magyarazzam meg a politikailag naív, de tisztességes híveinknek azt, hogy én ezekkel az emberekkel együttműködöm, ha ők egy*

világos jelzést sem kapnak arról, hogy itt valóban változás kezdődött?! Ezeknek a morális problémáknak tehát nagyon komoly politikai következményeik vannak.

VITÁNYI Ez itt most valahogy nem jó szituáció. Ti úgy csináltok, mintha még mindig csak az lenne a kérdés, hogy vajon ti megbocsátatok-e vagy sem. Megbocsátatok-e az MSZP-nek, nekem, a *Mozgó Világnak* – és természetesen veszitek, hogy ti vagytok azok, akiknek ezt a megbocsátást vagy az ítélet fenntartását gyakorolniuk kell, mivel korábbi vélt vagy valódi erkölcsi főlányetek erre feljogosít. Esetekbe sem jut megkérdezni, hogy vajon nekünk, nekem van-e megbocsátani-vagy megítélhiválnok. Én ugyanis úgy gondolom, hogy van, és nemcsak a magam érdekében. A mai helyzet, a mai fejlemények egyre világosabban mutatják, hogy az a monopolista erkölcsi felfogás, amelyet, felek, hogy még mindig képviseltek, túlságosan merev, túlságosan széles körű, túlságosan önigazoló. Nem én, nem az MSZP és nem a *Mozgó Világ* ennek a kárvallottja. Ez az elzárkózás ma halálos bűn, ha további történelmünket a demokráciának azon koncepciója szerint nézzük, amelyet – azt hiszem – közösen vallunk. Ha ugyanis arra törekszünk, hogy megerősödjön egy polgári-civil-nemrendies-szociális Magyarország és ellen tudjon állni az autoritarizmus újabb kísértésének. De ha az elzárkózás ma bűn, akkor keresni kell a gyökereit. Én ott találok a demokratikus ellenzék egykori magatartásában, amely már akkor felépítette magában az erkölcsi főlány agresszivitását, és most sem akar szembenézni vele. Nagy bajt okoz, ha az egykori és mai demokratikus ellenzék ezt nem tudja megtenni. Ez ott kezdődött, amikor mindenki, aki a „Falak” magatartását vállalta, kemény erkölcsi megrovásban részesült, és most is legfeljebb bocsánatot nyerhet – miközben azért a legtöbbben közületek is megtalálták a maguk kompromisszumát. Ez jelentkezett annak idején és ma a *Mozgó Világ*-ügyben, amely arra példa, hogyan lehet hamis erkölcsi érvekkel elutasítani egy kínálkozó szövetséget.

ÉÖRSI Iván, hát hogy volt az a nagy fal? Ha én jöttem volna az első Charta-aláírás után, közöltetek volna? Nem közöltetek volna, mert tilalmi listán voltam. Tudom, hogy így van. A rádióban próbálkoztam egy ideig, másutt is próbáltam. Nem közöltetek. Csak az ES-nél egy ideig, mert azt Nemes György, majd Jovánovics valahogy mindig kibekkelte Aczélnál. 81-ben aztán jött Jaruzelski, és akkor az ES is becsukódott

előttem. Szóval ez a fal nem úgy van, hogy azt mi építettük. Az úgy volt, hogy mi letiltódtunk, ellenzékbe mentünk, és ezt ti elfogadtátok, nem tiltakoztatok.

VITÁNYI Elfogadtuk a felületen, és soha sem fogadtuk el valójában. De ti is ezt tettétek. Egyébként ha cikket hozol, közöljük. Mikor veszitek tudomásul, hogy a fal lebontásában nem volt kisebb részünk? Ti is tettétek a magatokét, mi is. Mit csinálhattunk volna még?

EÖRSI Hát amit rádióbeli feledhetetlen barátom, Papp Zoli. Felhívott, azt mondja, na, milyen néven írsz? Vagy Halász Pétert előbb tiltották el, mint engem – azt mondja: Halász Péter csinált a *Holt lelkéből* egy folytatásos rádiójátékot. Odaadod a neved? Mondom: igen. Papp Zolinak ez fontos volt, érted? Volt egy-két ember, aki ezt megpróbálta. De hihetetlenül kevesen. Egyszerűen leírtak bennünket, soha senki a Konrádért vagy a Petriért vagy értem nem emelte fel a szavát. De abban a percben elkezdődött a társadalmi ellenállás, amikor a Csoórit meg a Csurkát letiltották. Akkor hirtelen kiderült, hogy itt nincs teljes szabadság. Addig ez senkit nem bántott.

TAMÁS Nem kell ezt az értelmiségre kihegyezni. Én 1981-től kezdve, ugye, viszonylag ismert emberré váltam Nyugaton, különféle ellenzéki politikai ügyekből kifolyólag. Ez, meg hát az az egyébként mellékes tény, hogy beszélék nyelveket, alkalmassá tett rá, hogy nyilatkozzam mindenféle helyeken. A Hold utcában laktam akkor, időnként föltűnedeztek nálam külföldi televíziós forgatócsoportok, amit nem lehetett eltitkolni, mert jöttek a lámpáikkal meg a kameráikkal. A szomszédaim persze pontosan tudták a Szabad Európából, hogy ki vagyok, és amikor a nyugati tévések megjelentek, mindig följelentettek. Mindig ki is jött a rendőr. A rendőrnek persze utasítása volt, hogy nem szabad beavatkoznia, mert az rossz hírért kelti a Magyar Népköztársaságnak külföldön, ha én nem nyilatkozhatom a BBC-nek vagy a francia televíziónak. Ezért aztán azt mondta nekem a körzeti rendőrpáncsnok: az Isten szerelmére, Tamás úr, csináljon már valamit, béküljön ki a szomszédaival, ne kapjunk mindig följelentést, mert kötelesek vagyunk kijönni, másrészt viszont utasításunk van rá, hogy ne csináljunk semmit, és ez rendkívül kínos.

– Két dologról beszélnek. Maga az aktív gyűjtőműködőről beszél, aki a szomszédja volt és

följelentette magát. **Eörsi** viszont a hősokeket hiányolja. A rendszer ugyanis nemcsak mindenkor érvényes, hanem aktuális tabukat is felállított, például Eörsi István személyében, és maradjunk a rádiónál: az az irodalmi szerkesztő, aki úgy dönt, hogy a tiltás ellenére **Eörsit** közöl, egyben azt is eldöntötte volna, hogy abban a pillanatban átáll a demokratikus ellenzékhez.

EÖRSI Nem, én csak a következőt állítom: nem én építettem a falat. Én nem kívántam hősiességet senkitől. Csak azt mondom, nem építettem a falat. Én nem akartam, hogy eltiltsanak, komolyan mondom. Én legszívesebben a Hősök terén elszavaltam volna összes szonettetemet.

TAMÁS Én is csak ennyit akartam mondani. *Én is inkább azt szerettem volna, ha a szomszédaim szeretnek, és nem jelentenek föl.* Később ugyanezek a szomszédok állítólag municiót szolgáltatottak az MDF-nek a választási kampányban, mindenféle hazugságokat hordtak össze a lakásommal kapcsolatban, amelyekből egy szó nem volt igaz. Holott én nem csináltam semmit, nem is ismertem a szomszédokat. Csak ültem otthon, és reggeltől éjszakáig olvastam. Ez volt a dolog. És azt sem igazán én csináltam, hogy elbocsátottak az egyetemről. Bár ez olyan tiltakozó akcióimnak volt a következménye, amelyekről tudtam, hogy valószínűleg elbocsátással járnak, de úgy gondoltam, ezek az ügyek többet érnek, mint az állás. Utána viszont nem lett volna kötelező a kollégáimnak átmenniük a túloldalra, amikor találkoztunk az utcán. Mégis átmentek az utca másik oldalára, mert félték. Azért nem haragszom ezekre a kollégáimra, mert – az Isten szent szerelmére – hát azért ezek a félelmek reálisak voltak, diktatúra volt. Az emberek rosszul informáltak, egy kiismerhetetlen rendszer félelmi légkörében éltek, és nem tudták pontosan, mit is jelent az, ha esetleg kezét fognak velem az utcán vagy elbeszélgetnek velem. Ez persze elszomorított némiképpen, de én is ebben a rendszerben nőttem föl, tudtam, hogy mennek ezek a dolgok, nem lepődtem meg, nem haragudtam. De azért emlékszem. Ennyi az egész.

– *Ha a példákat arra hozták fel, hogy nem maguk építették a falat, akkor egyetérték. Ha viszont a vagy-vagy magatartást teszik meg egyetlen erkölcsi mércének, akkor tiltakoznom kell, mert a hős-megalkuvó dichotómia értelmezhetetlenné teszi azt az elég sokszínű magatartás-skálát, amelyet ezzel a rendszerrel szemben tanúsítani lehetett.*

EÖRSI Itt is nagyon sok a különbség. Volt egy nagyon jó barátóm, aki attól kezdve, hogy eltiltottak – noha addig állandóan dolgoztam vele –, elmaradt. Mihelyt lehetett, jött, hogy adjak neki interjút. Nem adok. És nem azért, mert nem közölt! Hanem mert elmaradt. Ha nem is közölhetett, azért néha megkereshetett volna. Nyilván kínos volt neki, hogy nem tud közölni, és úgy döntött, hogy inkább lekopik. Szóval ezek egyéni dolgok, de a lényeg: én mindig nagyon komolyan vettem József Attilának azt a versszakát, hogy „Szóljtsd mint méla borjuszáj / a szorgalmas szegényeket – / rágd a fülükbe – nem muszáj / hősné lenni, ha nem lehet”. Ezt nagyon komolyan vettem, és esküszöm, soha senkitől nem vártam hősiességet. Csak azt vettem mindig rossz néven, ha valaki morális indokokat is keresett arra, hogy miért magasrendű dolog azokat a kompromisszumokat megkötni, amelyek az intézményes keretekben való munkához szükségesek. A kompromisszumokat, oké, föl-méri az ember, hogy ezt és ezt tudom itt elintézni, ezt és ezt megcsinálom, erről és erről lemondok – ez nagyon rendben van. És itt térek vissza a vesszőparipámra, az ultizásra. Az ultizással nekem az a bajom, hogy átalakul tőle a viszonyom a hatalomhoz. Osztok neki lapot, kapok tőle lapot, jó lapokat várok tőle, remélem, egyszer megkapom az adu-ászt. Tehát megszűnik az intézményes keretek közt is oly szükséges konfrontáció vagy távolságtartás lehetőség. Vagy legalábbis lecsökken. És ezt

vettem észre a *Valóság* teljes körénél 68 után. Úgy érzem, az egész kör elment addig, amit Thomas Mann agyonkoptatott kifejezésével a hatalom-védte bensőségnek neveznek. És azon belül folyt a kacér játék, hogy „és mégis mi mennyi mindent kimondunk”... Ami tény volt, elismerésre méltó, magam is szerettem. Nem szerettem viszont a kacér játékokat.

VITÁNYI Ez egy bonyolult dolog. Természetesen, ha a *Valóság* szerkesztőségének összes tagját nézed, az összkép mentalitás, magatartás, álláspont szempontjából különbözik attól, amit, mondjuk, a Kis János, Tamás Gáspár Miklós, **Eörsi** és Haraszti-összkép nyújt. Természetesen a miénk sok szempontból egy eleve kompromisszumos magatartás volt. Ugyanis ez a társaság azt vállalta, hogy az adott körülmények között, akár a hatalommal való ultizás árán is közvetíti, amit közvetíteni tud egyrészt nyugati kultúrából, szociológiából, politológiából, másrészt Magyarországról. Mindenesetre az a szerep, amelyet vállalt, a maga nemében elfogadható és tisztességes. És csak úgy lehet erkölcsileg megítélni, hogy erre éppúgy szükség volt, mint a ti magatartásotokra.

EÖRSI Egyezünk ki: a költők köztudomásúlag nem bírják magukban tartani költészetük gyöngyeit. Hadd idézzek egy versemből, melyet a hatvanas években írtam: „Széjjelosztódik az igazság, / mint menzán a kenyérszeletek, / mint egy szindarab szerepei. / Nincs két egyforma szelet és szerep.”

Ma maradjunk ennyiben.